

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vroege benedictijner kloosterboerderijen in Zuidwest-Friesland

Langen, G.J. de; Mol, J.A.; Nieuwhof, A.; Buursma, A.

Citation

Langen, G. J. de, & Mol, J. A. (2023). Vroege benedictijner kloosterboerderijen in Zuidwest-Friesland. In A. Nieuwhof & A. Buursma (Eds.), *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* (pp. 161-174). Groningen: Vereniging voor Terpenonderzoek. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4171737>

Version: Publisher's Version

License: [Creative Commons CC BY-NC 4.0 license](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4171737>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

JAARVERSLAGEN

Egge na afloop van de Algemene Ledenvergadering van de Vereniging voor Terpenonderzoek te Hegebeintum tijdens een rondleiding op Harsta state, op 3 juni 2023. Foto G. Huitema.

Van Drenthe tot aan 't Wad

Over landschap, archeologie en geschiedenis van Noord-Nederland

Essays ter ere van Egge Knol

Annet Nieuwhof en Albert Buursma (redactie)

Met bijdragen van

Jelle Arjaans	Han Nijdam
Xandra Bardet	Richard Paping
Albert Buursma	Sebastiaan Pelsmaeker
Casper van Dijk	Wietske Prummel
Wim van Es	Reinder Reinders
Karel Essink	Wijnand van der Sanden
Hidde Feenstra	Niek Scheepens
Henny Groenendijk	Mans Schepers
Axel Heinze	Chris Smit
Nelleke IJssennagger-van der Pluijm	Diana Spiekhout
Riemer Janssen	Harm-Jan Streurman
Goffe Jensma	Ernst Taayke
Angelique Kaspers	Theun Varwijk
Gilles de Langen	Henk van der Velde
Tineke Looijenga	Leo Verhart
Hans Mol	Vincent van Vilsteren
Johan Nicolay	Peter Vos
Annet Nieuwhof	Ben Westerink
Bert Nijboer	Jan van der Wis

Vereniging voor Terpenonderzoek

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door:

COLOFON

UITGEVER	Vereniging voor Terpenonderzoek p/a Groninger Instituut voor Archeologie Poststraat 6 9712 ER Groningen
EINDREDACTIE	A. Nieuwhof
OPMAAK EN OMSLAG	Redactie
ABONNEMENTEN	Via lidmaatschap vereniging (www.terpenonderzoek.nl)

ISSN 0920-2587

ISBN 9789082969146

Copyright © 2023 Individual authors and Vereniging voor Terpenonderzoek

Omslagontwerp A. Nieuwhof. Achtergrond: paleogeografische kaart 800 n.Chr. door P.C. Vos en S. de Vries (TNO/Deltares). Foto's: M. de Leeuw en S. Veenstra (Groninger Museum), A. Heinze, A. Kaspers & T. Varwijk, J.R. Beuker, S. Pelsmaeker, S. Rus (Fries Museum). De tekening links is afkomstig uit de *Robles-atlas* (1572), Terschelling vanaf zee is afkomstig uit *De Caerte van die Oosterse See* (1544/1558).

Inhoudsopgave

	Voorwoord	7
	<i>Annet Nieuwhof en Albert Buursma</i>	
1	De vorming en het verdwijnen van het holocene veen in Noord-Nederland	11
	<i>Peter C. Vos</i>	
2	De tijdbalk in de sloot	25
	<i>Ben Westerink en Harm-Jan Streurman</i>	
3	<i>Pflugspuren im Watt</i>	33
	<i>Axel Heinze</i>	
4	Akkeren op de kwelder	41
	<i>Mans Schepers, Chris Smit en J.F. (Niek) Scheepens</i>	
5	Terug naar Paddepoel. Schapenhouderij op de oevers van de rivier de Aa	53
	<i>Wietske Prummel</i>	
6	De noordelijke Hondsrug, poort naar het noorden. Betrekkingen in de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen	61
	<i>Wim A. van Es en Henny A. Groenendijk</i>	
7	Mith egge and mith orde. Tweesnijdende zwaarden uit Friesland en Groningen vanaf de prehistorie tot in de late middeleeuwen	77
	<i>Diana Spiekhout, Han Nijdam en Casper van Dijk</i>	
8	Een wierde met een grafveldwierde te Rasquert (Gr.). Archeologische gegevens van 300 voor tot 1500 na Chr.	93
	<i>A.J. (Bert) Nijboer en Johan A.W. Nicolay</i>	
9	Ezinge in de vroege middeleeuwen	105
	<i>Annet Nieuwhof</i>	
10	Vreemd én vertrouwd: de Tritsum-variant van Hessens-Schortens aardewerk	115
	<i>Ernst Taayke</i>	
11	Spinstenen – meer dan een aanwijzing voor textielproductie alleen	125
	<i>Angelique Kaspers en Theun W. Varwijk</i>	
12	Alledaags en toch bijzonder: drie replica's uit Hogebeintum	139
	<i>Sebastiaan Pelsmaeker</i>	
13	De volstrekte behoefte tot echte kennis van het waar gebeurde	149
	<i>Tineke Looijenga</i>	

14	De <i>Lex Frisionum</i> en archeologie	155
	<i>Nelleke IJssennagger-van der Pluijm</i>	
15	Vroege benedictijner kloosterboerderijen in Zuidwest-Friesland	161
	<i>Gilles de Langen en J.A. (Hans) Mol</i>	
16	De Alsengem van Britsum en een catalogus van alle Nederlandse exemplaren	175
	<i>Vincent van Vilsteren</i>	
17	‘Det is toren’ en andere vroege bezitterssporen in de Middelnedersaksische handschriften uit de <i>Richthofenkolleksje</i>	187
	<i>Riemer Janssen</i>	
18	Hoofdelingen, kloosters en economie in het Waddengebied in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd	197
	<i>Hidde Feenstra</i>	
19	Een duit met vele gezichten	209
	<i>Jan C. van der Wis</i>	
20	Een gedetailleerde reconstructie van de zuidoostelijke Marne eind 17de eeuw aan de hand van een kaart van Beckeringh uit 1771	214
	<i>Richard Paping en Reinder Reinders</i>	
21	Kweldergebruik in Groningen in de 18de en 19de eeuw	225
	<i>Albert Buursma</i>	
22	De meetlat van Reitsma	237
	<i>Jelle Arjaans</i>	
23	Veengelden in Drenthe	247
	<i>Karel Essink</i>	
24	Zulks moet door ons worden tegengewerkt. Over een bijzondere veenvondst bij Nieuw-Weerdinge (gem. Emmen, Dr.) en de relatie tussen het Rijksmuseum van Oudheden en het Drents Museum	253
	<i>Wijnand van der Sanden</i>	
25	Archeologie op wereldtentoonstellingen	261
	<i>Leo Verhart</i>	
26	De beslagen vensters van mijn tijdmachine. Continuïteit en cesuur in de geschiedenis van Friesland	269
	<i>Goffe Jensma</i>	
27	Archeologie voor de massa. Interesse voor archeologie en hoe er mee om te gaan	277
	<i>Henk van der Velde</i>	
	Bibliografie Egge Knol	287
	<i>Annet Nieuwhof en Albert Buursma</i>	

Voorwoord

Het onderzoek naar de geschiedenis van Noord-Nederland kent vele beoefenaren: archeologen, geologen, archeozoölogen en -botanici, taalwetenschappers, historici en landschaps- en kunsthistorici. Onderling hebben de verschillende disciplines weinig contact en tot echte kennisuitwisseling komt het zelden. Bovendien beperkt het onderzoek naar het landschap en de cultuurhistorie van Noord-Nederland zich nogal eens tot slechts één van de drie noordelijke provincies, ook omdat geldstromen en organisaties zich vaak tot de provincies beperken. Zowel de verschillende onderzoeksdisciplines als de verschillende regio's zijn daardoor min of meer gescheiden werelden. In werkelijkheid zijn de overeenkomsten tussen de Noord-Nederlandse regio's echter veel groter dan de verschillen. En de verschillende onderzoeksdisciplines richten zich, ieder op hun eigen manier, op aspecten van dezelfde werkelijkheid: de geschiedenis van het Noord-Nederlandse landschap en, daarmee nauw samenhangend, de geschiedenis van zijn bewoners, van de prehistorie tot nu. Het beeld dat we van die geschiedenis hebben kan alleen maar baat hebben bij uitwisseling en een meer holistische benadering.

In deze bundel met bijdragen aan de Noord-Nederlandse cultuur- en landschapsgeschiedenis grijpen we de kans om nu eens over de grenzen van de disciplines en de provincies heen te gaan en uiteenlopende onderwerpen samen te brengen in één boek over landschap, archeologie en geschiedenis van het Noorden. Die kans wordt ons geboden door het afscheid van Egge Knol als conservator *Archeologie, geschiedenis en oude regionale kunst(nijverheid)* van het Groninger Museum. Egge is bij uitstek de figuur om zo'n bundel aan op te dragen, want hij verenigt vele verschillende vakgebieden in zijn persoon en hij heeft zich in zijn werk ook veelvuldig buiten de grenzen van Groningen begeven.

Hij studeerde af in zowel de biologie als de archeologie en promoveerde vervolgens in 1993 op een proefschrift met als titel *De Noordnederlandse kustlanden in de Vroege Middeleeuwen*. In 1994, het jaar waarin het nieuwe museumgebouw van de architect Mendini werd geopend, kwam hij in dienst van Het Groninger Museum. Een van zijn eerste projecten was de inrichting van de afdeling *Archeologie en geschiedenis* in het nieuwe museum: een 'schimmenspel ... waarin de objecten tegen een theateraal decor figureren om zo de bezoeker te verwonderen over, te fascineren voor het verleden van stad en provincie Groningen. Het is meer ter vermaak dan ter lering, maar een museum is dan ook geen school' schreef Egge er in 1995 over in de nieuwsbrief van de Vereniging voor Terpenonderzoek.

Al vrij snel werd de indeling van het museum in vier afdelingen voor elk van de collecties *Kunst na 1950*, *Oude kunst*, *Kunstnijverheid* en *Archeologie en geschiedenis* echter verlaten en kwam er een einde aan de vaste opstelling van archeologie en geschiedenis. Voortaan kwamen die in het Groninger Museum vooral in thematische tentoonstellingen aan bod. De door Egge gemaakte grote archeologietentoonstellingen waren spectaculair. We noemen maar *Hel en Hemel, de middeleeuwen in het Noorden* in 2001, en *Professor Van Giffen en het geheim van de wierden* in 2005. Maar zijn interesses gingen veel verder dan de archeologie en de vroege geschiedenis. Hij maakte in de loop van de tijd vele grote en kleine tentoonstellingen over uiteenlopende onderwerpen als de Gouden Eeuw van Groningen, Groninger zilver, borgen en stadspaleizen, het vrouwenkiesrecht, de bijzondere rokken die vlak na de bevrijding in 1945 werden gemaakt en gedragen, en Groningens Ontzet. Zijn werk in het museum behelsde ook het uitbreiden van de collectie. Van zijn vele aankopen deed hij jarenlang verslag in museumpublicaties en in het tijdschrift *Stad & Lande*.

In zijn werk in het museum en in zijn publicaties blijkt altijd zijn oog voor detail en zijn liefde voor voorwerpen, of liever gezegd: voor het verhaal achter de voorwerpen. Die verhalen kon hij in zijn tentoonstellingen niet altijd kwijt. Zijn belangstelling reikte bovendien veel verder dan de thema's die hij in het Groninger Museum voor het voetlicht kon brengen. Die verhalen vertelt hij tijdens lezingen en in talloze publicaties. Egge is een veelgevraagd spreker en op zijn voordrachten komt onveranderlijk veel publiek af. Zijn eerste publicatie, over de schelpen van Terschelling, schreef hij op 13-jarige leeftijd in het *Waddenbulletin* van de Landelijke Vereniging tot Behoud van de Waddenzee. Er volgden talloze publicaties (660 tellen we er in de *Bibliografie* die deze bundel besluit), soms tientallen per jaar. Ze variëren van columns en artikelen in kranten en tijdschriften tot museumcatalogi en vakpublicaties in internationale tijdschriften. Hij bleef schrijven over schelpen, maar voegde daar in de loop van de tijd nog vele onderwerpen aan toe: opgegraven dierenbotten,

studentenliederen, zijn familiegeschiedenis en de geschiedenis van Groningen, het reddingwezen, vuurtorens en kapen, de archeologie, vooral die van het terpen- en wierdengebied van Noord-Nederland, de geschiedenis van de archeologie, vroegmiddeleeuwse grafvelden, de vroegmiddeleeuwse materiële cultuur, de numismatiek, runeninscripties, zeemanssouvenirs, de Groninger elitecultuur, de kerstening, het ontstaan en de ontwikkeling van het Noord-Nederlandse kustlandschap, en de Waddenzee en de Waddeneilanden.

In het vakgebied waarin Egge is gepromoveerd, de archeologie, heeft hij belangrijke bijdragen geleverd aan onze kennis over het ontstaan en de bewoning van het terpen- en wierdenlandschap. Hij stond aan de wieg van de paleogeografische kaarten die in de archeologie en zelfs in de geschiedschrijving inmiddels onmisbaar zijn geworden, zoals ook verschillende bijdragen in dit boek laten zien. Zijn gepubliceerde grafveldonderzoek wordt veel geciteerd en zijn proefschrift geldt nog altijd als een standaardwerk. Zijn archeologische en andere publicaties laten zich onderbrengen in twee categorieën: tot de eerste behoren inventarisaties en overzichtswerken, waarin zoveel mogelijk gegevens over een onderwerp zijn verzameld en beschikbaar gemaakt. Zijn proefschrift is daar een goed voorbeeld van, maar ook de paleokaarten waaraan hij heeft meegewerkt. Tot de tweede behoren detailstudies, gewijd aan een klein onderwerp zoals een specifiek voorwerp of een bepaalde persoon. Door een gedetailleerde beschrijving en een inventarisatie (ook hier) van alle kennis die er over het onderwerp te vinden is, krijgen we zicht op een groter verhaal over het verleden. Voorbeelden zijn vroegmiddeleeuwse bikkels, of de bevrijdingsrok, of Albarta ten Oever. Die laatste speelt ook weer een rol in Egge's afscheidstentoonstelling *Uit de Kunst*, over negen Groningse vrouwen die in de 18de en 19de eeuw kunst maakten. Dat is de rode draad door heel Egge's loopbaan: zijn streven om verhalen die verborgen liggen, in de bodem of in archieven of in voorwerpen, te verzamelen en toegankelijk te maken voor ieder die ze horen wil.

Tijdens al zijn verschillende onderzoeks- en tentoonstellingsprojecten heeft Egge met velen samengewerkt. De bijdragen aan deze bundel zijn geschreven door collega's uit verschillende vakgebieden die met hem samenwerkten en veel waardering hebben voor zijn werk en persoon. De onderwerpen zijn divers; ze variëren van heel praktisch tot filosofisch en ze vertegenwoordigen Egge's uiteenlopende interesses: het gebruik van het landschap, landbouw en veeteelt, de vroege en latere middeleeuwen en de vroegmoderne tijd, archeologische vondsten, en de geschiedenis van de archeologie. Tegelijk gaan de bijdragen ook over het heden: wat zijn onze bronnen voor wat we van het verleden denken te weten? Hoe kijken we naar het verleden? En hoe gaan we met het verleden om?

Liever dan die bijdragen thematisch te ordenen en zo de verschillende disciplines toch weer te scheiden, hebben we ervoor gekozen om de bijdragen in chronologische volgorde te plaatsen, naar de periode waar ze over gaan. Zo worden de bijdragen over landschap, archeologie en geschiedenis gemengd en belichten ze elkaar. De inhoudelijke artikelen worden aan het eind van het boek gevolgd door een bibliografie met een zo volledig mogelijk overzicht van Egge's publicaties.

De titel *Van Drenthe tot aan 't Wad* is afkomstig uit het Groninger volkslied, maar laat voldoende ruimte voor inbreng uit aangrenzende regio's: Friesland, Drenthe en Ostfriesland.

In hetzelfde jaar dat Egge begon als conservator in het Groninger Museum, 1994, werd hij ook bestuurslid van de Vereniging voor Terpenonderzoek; vanaf 2008 was hij voorzitter. Het was voor hem een extra podium om de kennis die hij verzamelde te verspreiden. Hij schreef vele artikelen over het terpen- en wierdenonderzoek in de verenigingspublicaties en organiseerde en leidde verschillende excursies, met als hoogtepunt wel de excursie ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de vereniging naar het Duitse Noord-Friesland in 2016.

Het bestuur van de Vereniging heeft besloten om dit aan Egge opgedragen vriendenboek over de geschiedenis van Noord-Nederland uit te geven in de serie *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek*. Deze uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door genereuze bijdragen van het J.B. Scholtenfonds & H.S. Kammingafonds en van de Stichting Terp Hegebeintum, twee organisaties die op deze wijze hun waardering voor de grote betekenis van Egge's werk voor respectievelijk de provincie Groningen en Noordoost-Friesland (Egge's grafveldonderzoek!) tot uitdrukking willen brengen.

Wij danken niet alleen de subsidiegevers, maar vooral ook de 37 auteurs van de in totaal 27 bijdragen, Xandra Bardet voor de taalcorrectie van alle Engelse *Summaries* en alle fotografen die foto's ter beschikking hebben gesteld voor deze uitgave.

Wij hopen nog vaak samen te kunnen werken met Egge en wensen hem nog vele werkzame en gelukkige jaren toe.

Egge Knol geeft uitleg in het Ostfriesisches Landesmuseum te Emden tijdens een excursie van de Vereniging voor Terpenonderzoek op 11 mei 2013. Foto. G. Huitema.

In 2016, toen de Vereniging voor Terpenonderzoek 100 jaar bestond, leidde Egge samen met penningmeester Wietske Prummel een excursie naar Noord-Friesland. Hier geeft hij uitleg bij de Tinnumburg op Sylt. Foto J. van Gent.

15 Vroege benedictijner kloosterboerderijen in Zuidwest-Friesland

Gilles de Langen en J.A. (Hans) Mol

Inleiding

In het voorjaar van 2017 vond in het Friese Hemelum een opgraving plaats op een voormalig kloosterterrein waaroverheen een rondweg moest worden aangelegd.¹ Daarbij kwam de plattegrond van een grote boerderij uit het midden van de 12de eeuw tevoorschijn. Even ten noorden ervan – maar niet blootgelegd – bevinden zich ergens de fundamenten van het aan Sint Nicolaas gewijde vrouwenklooster dat hier als dependance van de Staverse Sint-Odulfusabdij is gesticht. Het materiële beheer van dit nonnenklooster was steeds in handen van een proost, die daarover verantwoording schuldig was aan de abt van Staveren.

De proost stuurde daartoe ook een aantal lekenbroeders aan die de exploitatie van de kloosterboerderij voor hun rekening namen. Organisatorisch en ruimtelijk stond de kloosterboerderij namelijk los van de werkzaamheden en het gebouwencomplex van de nonnen. Het ligt daarom voor de hand dat deze kloosterboerderij in de kern eenzelfde grootte en opzet heeft gehad als de andere boerderijen van de Sint-Odulfusabdij, die wel op afstand stonden van Staveren en Hemelum en zonder meer ‘klassieke’ uithofbedrijven genoemd kunnen worden.

Uithoven waren grote, meest agrarische centra in eigendom van een klooster die op enige afstand van het centrale kloostercomplex werden uitgebaut.² Ze moesten de toevoer van voedsel en andere levensbenodigdheden verzekeren volgens het ideaal dat een klooster zelfvoorzienend moest zijn. In de literatuur worden ze vaak geschetst als een innovatie van de cisterciënzer orde. Het is echter de vraag of dit klopt. Al enkele jaren geleden veronderstelden we dat de benedictijnen in Friesland eerder dan de cisterciënzers het uithofsysteem hebben toegepast.³ De vondst van de 12de-eeuwse boerderij te Hemelum – opgevat als uithofboerderij – kan deze veronderstelling mogelijk bevestigen. In deze bijdrage gaan we daar nader op in. Daartoe onderzoeken en beoordelen wij de grootte van de boerderij, zowel het gebouw als het bedrijf, plaatsen haar naast een werkelijk als uithof geïdentificeerd boerderijcomplex van de Staverse abdij, en vergelijken haar met de uithoven van andere orden in Friesland. De tweede hoofdvraag betreft de tot nu toe nog onbekende stichtingsdatum van het nonnenconvent van Hemelum: kunnen de opgravingsresultaten ons ook op dit punt verder helpen?

De bronnen zijn zowel archeologisch van aard als historisch en landschappelijk. De historische documentatie bestaat uit oorkonden, een kloosterkroniek, kloosterpachtlijsten en de resterende bezitsadministratie en verkoopregisters van de door de provincie in 1580 in beslag genomen kloostergoederen. Methodisch belangrijk is daarbij het GIS-matig in kaart brengen van het kloosterbezit, startend vanuit het oudste kadaster van 1832 en gebruik makend van oudere, fiscale boerderijlijsten uit de 17de en 18de eeuw.⁴ Voordat we daarmee beginnen, is het voor de context echter nodig het ontstaan van de Sint-Odulfusabdij en de afsplitsing van het Sint-Nicolaasconvent toe te lichten.

Het ontstaan van de Sint-Odulfusabdij van Staveren

De vroegste geschiedenis van de Staverse kerk die aan de basis van de abdij stond, begint in de tweede helft van 8ste eeuw. Kort na de Frankische verovering van Westerlauwers Friesland werd toen bij Staveren een Utrechtse missiekerk gesticht.⁵ De priester Odulfus zou er omstreeks al 830 actief zijn geweest, samen met enkele andere geestelijken. Men spreekt in dit verband wel van een kapittel of *munster*, een kleine clericale leefgemeenschap die binnen de muren het koorgebied gaande hield, maar daarbuiten ook aan zielzorg deed. Tijdens de Vikingtijd (ca. 850-900) zal deze niet gefunctioneerd hebben.

Toen onder de energieke bisschop Balderik van Utrecht (918-975) een planmatige uitbouw van het kerkennetwerk in het bisdom op gang kwam, kreeg ook de gemeenschap van Staveren een nieuwe impuls. De priesters leefden samen in een kapittel of leefgemeenschap met de Heilige Odulfus als patroonheilige, wiens cultus sterk door Balderik is bevorderd. In de 11de eeuw zou deze gemeenschap uit twaalf kanunniken (koorheren) hebben bestaan.⁶ Deze verzorgden samen de gebedsdiensten maar mochten, anders dan monniken, persoonlijk bezit hebben. Ze waren ook niet gebonden aan het kloosterslot en konden individueel buiten Staveren actief zijn, bijvoorbeeld als pastoor. Het kapittel fungeerde zo als buitenpost van de Utrechtse Maartenskerk in een ver van het cen-

1 Hielkema 2019.
2 Mol 2014, 206-207.
3 Mol 2014, 217-218.

4 Mol 1991, 325-339.
5 Van Vliet 2002, 108, 117-118. Vgl. De Langen & Mol 2021, 100-101.
6 Mol & Van Vliet 1998, 77-80.

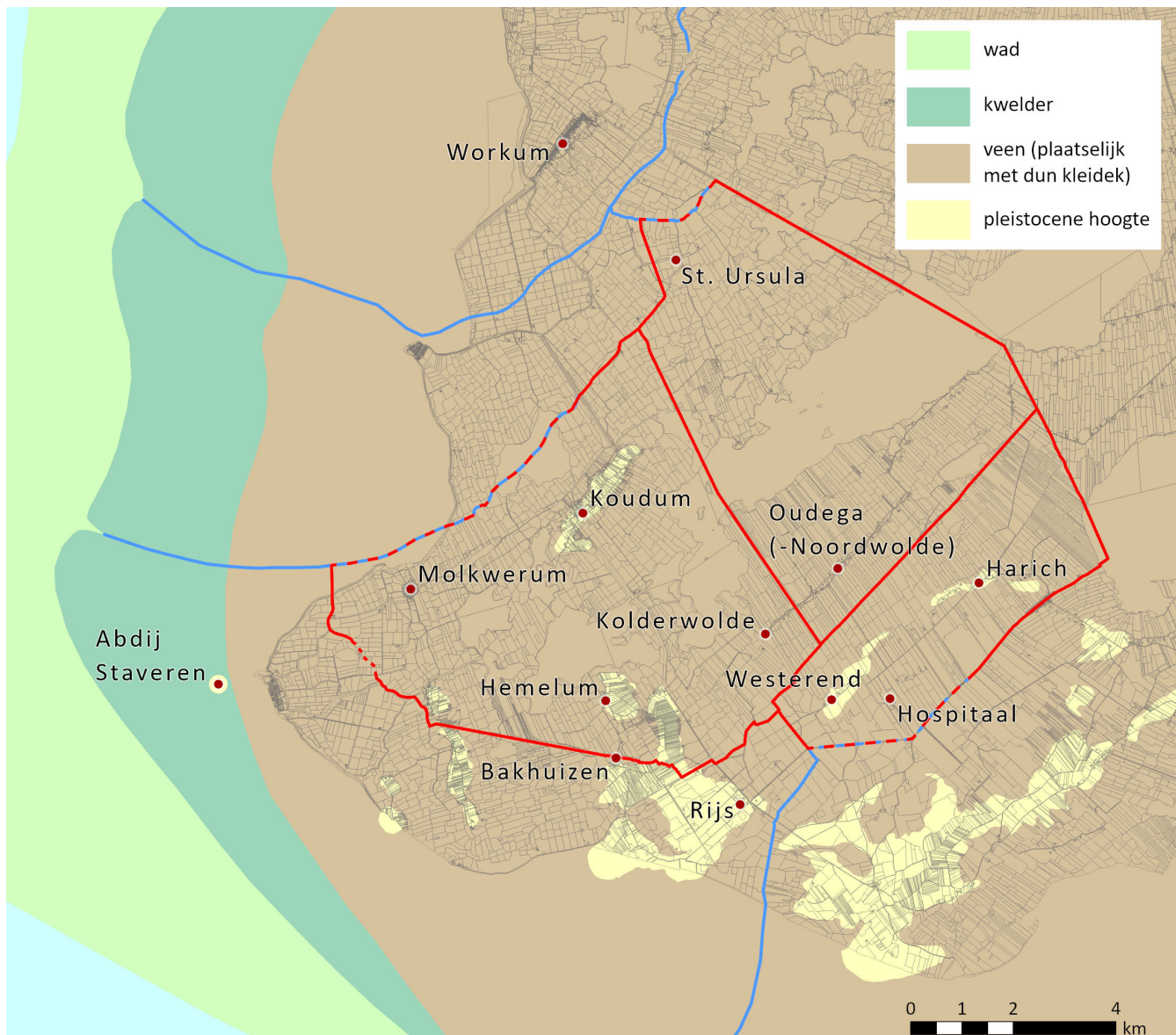

Fig. 1. De hier relevante volmiddeleeuwse ontginningsblokken in Zuidwest-Friesland en in de tekst genoemde plaatsen. Ondergrond: reconstructie van het landschap in de vroege middeleeuwen. De weergave van vorm en omvang van de pleistocene hoogte onder en rond de abdij is symbolisch. Kaart: S. de Bruijn, provincie Fryslân.

trum gelegen deel van het bisdom, net zoals bijvoorbeeld het Lebuïnuskapittel te Deventer.⁷

Omdat er eind 11de eeuw veel kritiek kwam op het goederenbeheer bij kapittels, in het bijzonder op de bemoeienis van leken daarbij, werden er door kerkelijke en wereldlijke overheden pogingen ondernomen sommige van deze instellingen om te vormen tot echte kloosters. Dat gebeurde ook te Staveren. In 1132 liet bisschop Andreas hier de kanunniken vervangen door monniken uit de nog jonge, omstreeks 1122 gestichte benedictijner Sint-Laurentiusabdij te Oostbroek bij Utrecht. Deze herbergde een ascetisch levende gemeenschap, begonnen door broeders uit het hervormingsgezinde klooster van Affligem in Brabant.⁸ Hervormingsgezind wil zeggen dat de monniken er zich strak aan de regels van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid hielden. Daarbij exploiteerden zij hun land zelf, in plaats van inkomsten te trekken uit grote

herenhoven, tienden en hoeven van horigen. Onderstreept moet worden dat Oostbroek van oorsprong een dubbelklooster was met een parallel convent van nonnen op hetzelfde terrein.

Uit de bekende 'stichtingsoorkonde' van 1132 waarin de nieuwe abdijsamenleving te Staveren in haar rechten op een reeks parochiekerken werd bevestigd, blijkt niet dat er meteen zowel mannen als vrouwen toe behoorden, afkomstig uit Oostbroek. Dat wordt echter wel gemeld door de Utrechtse kroniekschrijver Jan Beke.⁹ Latere oorkonden van de Sint-Odulfusabdij spreken verder nadrukkelijk van broeders en zusters te Staveren.¹⁰ Daaruit kan zonder bezwaar worden afgeleid dat het dubbelkloostermodel van Oostbroek er rechtstreeks is gekopieerd.

⁷ Van Vliet 2002, 245-247.

⁸ Broer 2011, 123-132, 170-172.

⁹ Bruch 1973, 107.

¹⁰ Te weten, in 1284 en 1320: Ketner 1954, nr. 2193, en Tresoar, Archief Sint-Odulfusklooster, inv.nr. 2 (cartularium), p. 24.

Het dubbelmodel van Oostbroek-Vrouwenklooster

Dit dubbelkloostermodel had een eigen dynamiek, voortgekomen uit een religieuze opwekkingsbeweging van de vroege 12de eeuw waarbij rondtrekkende predikers met hun aanhang probeerden het evangelische leven van de vroegchristelijke gemeenten te imiteren. De kerkelijke autoriteiten deden er alles aan om deze beweging te kanaliseren in stabiele, geïsoleerde, zichzelf aanvullende gemeenschappen. Het belangrijkste probleem daarbij was het organiseren van het samenleven van mannen- en vrouwengroepen op hetzelfde terrein, met een strikte scheiding als uitgangspunt. Voor de mannen geldt dat ze een taakstelling kregen waarbij de nadruk lag op de uitvoering van het Latijnse koorgebed. Uiteindelijk was dat ook de bedoeling voor de vrouwen, maar hun startpositie was anders omdat er voor hen omstreeks 1100 nog weinig goed getrainde nonnen als begeleidsters beschikbaar waren. Veel volwassen vrouwen traden in: weduwen, maar ook gehuwde vrouwen die zich samen met hun man meldden. Zij waren te oud voor een leertraject en konden alleen als lekenzusters actief zijn. Dus mochten ze, zonder zelf te zingen, in de kerk alleen de diensten van de monniken bijwonen achter een scherm of dunne wand.

Pas door de aanname van meisjes die via een scholing in het Latijn tot koornon werden gevormd, konden de vrouwen gaandeweg een eigen gebedsfunctie ontwikkelen. Daartoe zullen ze te Oostbroek al snel de beschikking over een kleine kapel hebben gekregen. Die voldeed niet meer bij een groeiend aantal nonnen, of wanneer de nabijheid bij de mannen wederzijds als storend werd ervaren. Een dergelijke ontwikkeling deed zich bij veel van zulke dubbelkloosters voor. De ultieme oplossing was om de groepen geografisch helemaal te scheiden en elders voor de vrouwen of de mannen een nieuwe huisvesting te regelen.

In Oostbroek kreeg de vrouwendependance in 1139 een eigen onderkomen, enkele kilometers naar het noordwesten, onder De Bilt. Daartoe werden nieuwe gebouwen opgericht op het terrein van de uithof *Nova Curia* (Nieuwe Hof). Dat zal niet alleen onder druk van oversten zijn geweest die graag de mannen van de vrouwen wilden scheiden. De zusters moeten er zelf ook belang bij hebben gehad omdat het hun in staat stelde in een eigen godshuis zelfstandig gebedsdiensten te leveren voor eigen weldoeners en afnemers. In spiritueel opzicht was er zo sprake van een emancipatieproces, wat ook daarin tot uiting kwam dat de nonnen zelf hun overste, een priorin, mochten kiezen. De abt van Oostbroek was en bleef echter de vader van zowel de monniken als de nonnen.¹¹

De stichting van het benedictinessenklooster te Hemelum in het midden van de 12de eeuw

Zo'n dynamiek binnen een beperkte termijn valt ook voor het dubbelklooster van Staveren aan te nemen. Ook daar besloot men op den duur de zusters op enige afstand onder te brengen, en wel te Hemelum; wanneer was tot op heden niet be-

kend. Het oudste bericht dat we voor het nonnenklooster hier kennen, kan pas op augustus 1245 worden gedateerd.¹² Uit de tekst blijkt dat het klooster over eigen goederen en rechten beschikte, die echter alle uit de boedel van de gehele abdij afkomstig waren.

In 1245 moet het convent echter al lang hebben bestaan. Eerder opperden we dat het uit de tweede helft van de 12de eeuw zou dateren.¹³ Ook is wel een stichting in het laatste kwart verondersteld.¹⁴ De hoofdreden om tot dusver 1200 als relatief late datum te kiezen waarvóór het was gesticht, is dat het vrouwenconvent behalve aan Maria ook gewijd was aan Sint Nicolaas; deze heilige werd in Friesland als kerkpatroon pas tegen 1200 populair.¹⁵ De beschikbare inventarisatie van kerkheiligen voor Westerland Friesland laat zien dat verreweg de meeste van de 37 Friese Nicolaasparochies uit de 13de eeuw stammen.¹⁶

Deze vaststelling sluit echter niet uit dat het Hemelum klooster toch al in de jaren 1150-1160 is gesticht, zeker als we er rekening mee houden dat de impuls via Oostbroek uit de directe omgeving van de bisschop te Utrecht is gekomen. Een belangrijk gegeven in dit verband is dat omstreeks 1125 aan de zuidkant van de stad Utrecht op bisschoppelijke grond een imposante romaanse Nicolaaskerk is verrezen. Zij lijkt bedoeld te zijn geweest om te dienen als godshuis voor een nieuwe stichting van augustijner koorheren.¹⁷ Toen het daar door tegenwerking van de bestaande kapittels niet van kwam, kreeg ze de functie van tweede parochiekerk voor de stad Utrecht. Verder weten we dat de uit ca. 1100 stammende kerk van het zuidwestelijk van Utrecht gelegen Jutphaas aan Sint Nicolaas was gewijd. Een en ander bewijst dat Sint Nicolaas zeker al in de eerste helft van de 12de eeuw in Utrecht en omgeving werd vereerd en men er ook over relieken beschikte. Het is daarom goed denkbaar dat de Nicolaasverering in het Friese deel van het bisdom is geïntroduceerd via de wijding van het door de bisschop mede begunstigde klooster te Hemelum.

Wat de termijn betreft waarna de vrouwen- en mannenkloosters werden gescheiden, weten we dat Vrouwenklooster achttien jaar na Oostbroek tot stand kwam. Wanneer we dat ook op Hemelum toepassen, dan komen we uit op ca. 1150, wat het Sint-Nicolaasconvent het oudste vrouwenklooster van de Friese landen zou maken. De iets latere scheiding van mannen en vrouwen bij het oudste Friese klooster van Prémontré, waarbij de nonnen van het in 1163 gestichte Mariëngaarde bij Hallum al omstreeks 1174 naar Bethlehem bij Oudkerk verhuisden, laat zien dat kloosterleiders ook in Friesland de broeders en zusters zo gauw mogelijk op flinke

¹¹ Pas in de vroege 16de eeuw vernemen we van een abdis, namelijk van Vrouwenklooster: Broer 2011, 157-161.

¹² Mol & Van Vliet 1998, 122-123. De paus bevestigt hierin het klooster in zijn goederenbezit. Een echte datering ontbreekt, maar het feit dat het eenzelfde privilege betreft als die voor de Sint-Odulfusabdij van 14 en 29 augustus 1245 geeft aan dat het tegelijkertijd is uitgevaardigd en de kloosters nog steeds bij elkaar hoorden.

¹³ De Langen & Mol 2018, 182.

¹⁴ Bult 2016, 6, en Hielkema 2019, 12, noemen het jaar 1182 maar dit vindt nergens steun in de bronnen. Mogelijk is hier verwarring opgetreden met het klooster Lidlum, waarvan de stichting wel op 1182 wordt gedateerd.

¹⁵ De bovengenoemde oorkonde van 1243/1254 is gericht aan de priorin en de geprofeste zusters *monasterii Sancti Nicolai de Hemelem*: Mol & Van Vliet 1998, 121.

¹⁶ Verhoeven 1989.

¹⁷ Van Vliet 2002, 355-356.

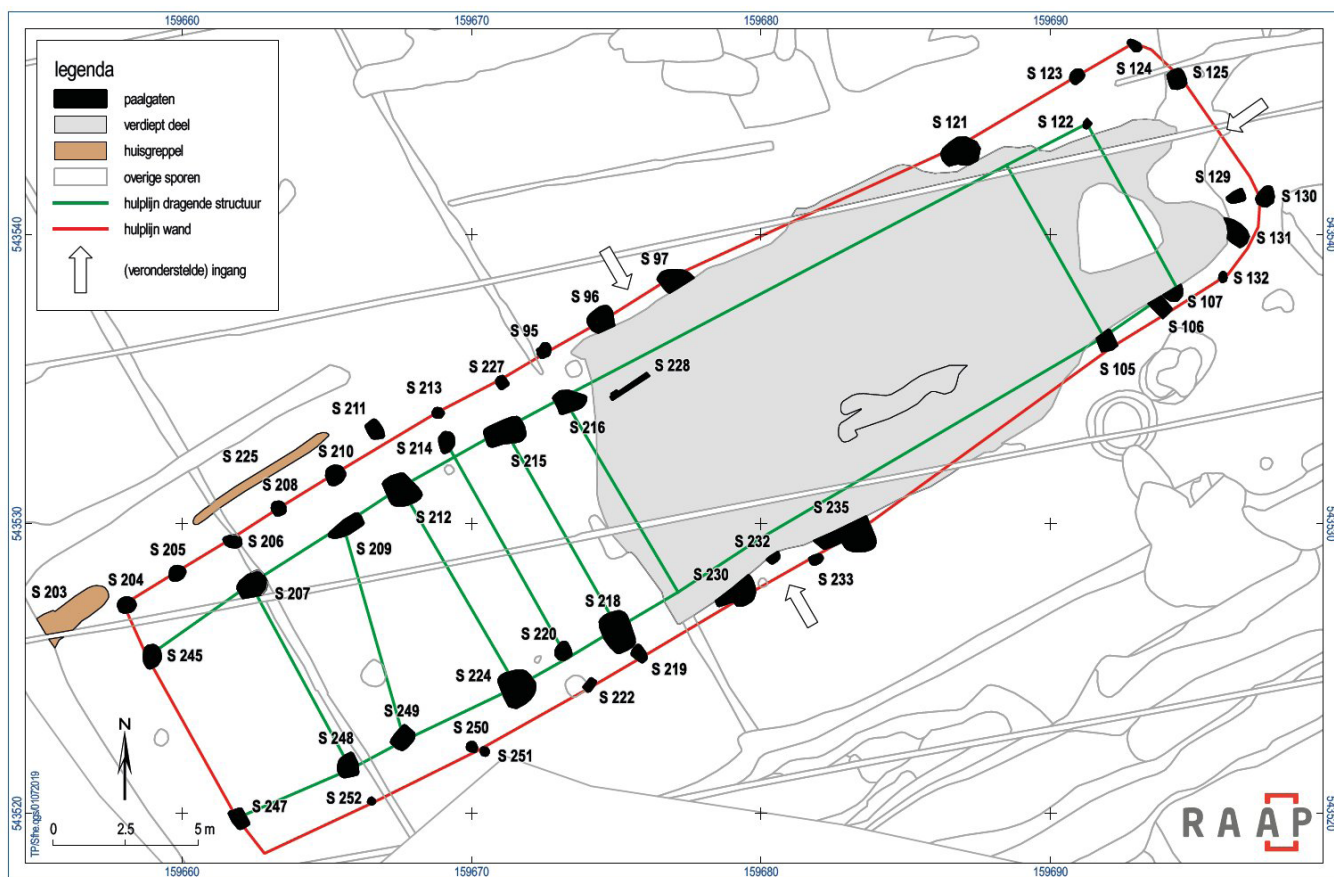

Fig. 2. Boerderijplattegrond Hemelum. Uit: Hielkema 2020, fig. 5.2

afstand van elkaar wilden plaatsen. Voorwaarde was dan wel dat het vrouwenconvent materieel stevig gefundeerd werd.

De kloosterboerderij van circa 1155-1157 te Hemelum

De vraag die zich in dit verband opdringt is of het klooster te Hemelum tegelijk met de boerderij is gebouwd. Er zijn verschillende aanwijzingen dat dit inderdaad het geval is geweest. Laten we beginnen met de precieze datering die in 2017 voor de bouw van de boerderij beschikbaar is gekomen. Bij de opgraving in dat jaar konden uit de paalkuilen van de boerderij enkele paalresten worden geborgen. Het gaat om drie stompjes eikenhout met lengtes van 116, 78 en 24 cm en diktes van resp. 30, 40 en 42 cm. De oorspronkelijke palen dienden als staanders voor een boerderij in omgekeerde bootvorm (een boerderij van het type Gasselte B), waarvan de gehele omtrek ter grootte van maximaal 11 bij circa 42 meter bekend is dankzij de vondst van een reeks kleinere paalgaten (fig. 2).¹⁸ Ten noorden ervan zijn sporen van een roedenberg (een hooiberg) aangetroffen, mogelijk uit dezelfde tijd als de boerderij.¹⁹

Twee van de staander- of stijlresten van de boerderij konden worden bemonsterd voor dendrochronologisch (= houtdaterings) onderzoek. Een eerste aanpak, door Sjoerd van Daalen, op basis van twee hem door RAAP aangeboden stalen, leverde voor de twee palen de enigszins van elkaar afwijkende

dateringen op van respectievelijk rond 1144 (1139-1157) en na 1153 n.Chr.²⁰ Een tweede, meer uitvoerige analyse, onlangs uitgevoerd door Paul Borghaerts te Oosterend,²¹ preciseert Van Daalen's uitkomst. Voor de ene stijl vond Borghaerts het absolute kapjaar 1154, voor de andere kon hij de grens tussen kernhout en spinthout vaststellen op 1130. Wanneer men bedenkt dat het spinthout gewoonlijk 25 jaar bestrijkt, met een marge van 5 plus of min, valt de meest waarschijnlijke kapdatum voor deze staander dus in 1155. Het hout van de stalen blijkt overigens afkomstig van bomen uit het grensgebied van Nederland met Westfalen. Volgens Borghaerts werd het voor zware constructies bestemde hout in deze tijd in de regel binnen twee jaar na de kap 'nat' verwerkt omdat het ondoenlijk was verbindingen in spijkerhard gedroogd hout aan te brengen. Hieruit kunnen we afleiden dat gezien hun nagenoeg identieke kapjaren de stijlen op dezelfde bouwphase betrekking hebben en tevens dat de bouw van de boerderij in de jaren 1155-1157 zal hebben plaatsgevonden.

De boerderij moet op een voorheen onbewoond, maar al wel ontgonnen terrein zijn verzeen, aangezien de enige sporen die ouder zijn dan de boerderij afkomstig zijn van greppels die passen binnen de opstreckende verkaveling van de ruimere omgeving, waarover straks meer. Wij zien er een duidelijke aanwijzing dat de bouw van de boerderij op het zelfde moment plaatsvond als de vestiging van het nonnenconvent.

²⁰ Van Daalen 2019, 190-198.

²¹ Borghaerts 2023. RAAP was zo vriendelijk om Paul Borghaerts naderhand de beschikking over het 'resthout' te geven voor diens dendrochronologische stalen-basisbestand.

¹⁸ Hielkema 2020, 33-36.

¹⁹ Hielkema 2020, 36-37.

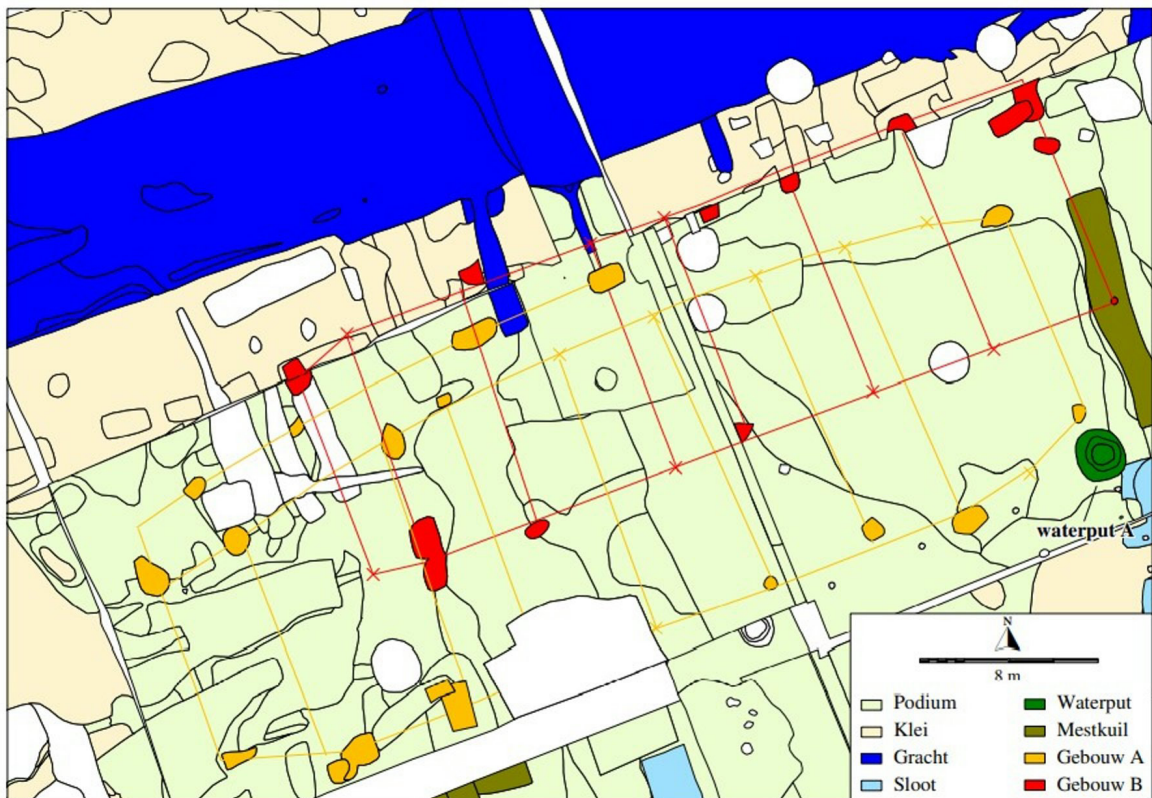

Fig. 3. Boerderijsporen op het uithofterrein van Hoogeheem. Uit: Huis in 't Veld 2011, 25.

Wat ons brengt bij de vraag, of de boerderij ook op grond van haar omvang aan het klooster te koppelen is.

Vergelijking met andere boerderijen van groot formaat uit de 12de-15de eeuw

Vergelijken we de grootte van de Hemelumer boerderij met die van soortgelijke exemplaren op de Drentse zandgronden, dan kunnen we van een buitenmaat spreken. De zogenoemde Gasselte B-boerderijen die typisch zijn voor deze tijd hebben in de regel een lengte van 19 tot 32 meter, die van het type Gasselte B' een gemiddelde lengte van 28 tot 35 meter.²² Dat betekent dat de Hemelumer constructie minstens 7 meter langer was dan de grootste Drentse Gasselte B'-boerderij. Ook de roedenberg was, met een diameter van 9,5 meter omvangrijker dan de gemiddelde exemplaren uit Drenthe.²³

Interessant is het om deze boerderij te vergelijken met de boerderijconstructie van de enige uithof in Noord-Nederland die archeologisch goed is onderzocht, te weten die van Hoogeheem, even ten westen van Groningen (fig. 3). Deze werd in de jaren 2005-2007 onderzocht in het kader van de ontwikkeling van een bedrijventerrein²⁴ De uithof kan model staan voor de cisterciënzer *grangia* (= uithof) die in de Friese landen gangbaar was. Hij viel onder het Drentse nonnenklooster Marienkamp, dat omstreeks 1253/1254 uit de omgeving van Coevorden naar Assen werd overgebracht.²⁵ Omdat deze verplaatsing, samen met de herinrichting van de kloostereconomie onder toezicht van de abt van Aduard

is uitgevoerd, kan aangenomen worden dat de uithof door Aduarder lekenbroeders is ontworpen en gebouwd.²⁶ Het grondbezit van Hoogeheem raakte in het noorden ook bijna het aaneengesloten domein van Aduard.

Hoogeheem blijkt geconstrueerd als een rechthoekig omgracht terrein van 100 bij 200 meter. Dendrochronologisch onderzoek wees voor eikenhouten brugpijlers uit dat het hout uit 1300 dateert, wat een nauwkeurige datering voor de hele uithof oplevert.²⁷ In de noordoosthoek van het erf bevond zich een aarden platform van 50 bij 40 meter met daarin paalkuilen van een Gasselte B' boerderij van 45 bij 11 meter. In de 14de eeuw is dit gebouw vervangen door een iets kleinere constructie van 36 bij 10 m, met een recht grondplan, die op natuurstenen stiepen of poeren was gefundeerd. De Hoogheemster Gasselte B' boerderij uit 1300 is dus vrijwel even groot als die van Hemelum uit 1155-1157.²⁸ Dat lijkt ons een aanwijzing dat beide buitenmaat-boerderijen dienden voor een bedrijf met veel personeel.

Dit laatste geldt rond 1485 eveneens voor de boerderij van de uithof Rijs. Deze op betrekkelijk korte afstand van Hemelum gelegen uithof van de Odulfusabdij komt twee keer voor in de zogenoemde *Prelarius*-kroniek van de in 1495 aangetreden abt Jacob van Oest en zijn kapelaan Paulus van Rixtel, waarin de hervormingsperikelen van de abdij tussen ca. 1480 en 1520 worden beschreven.²⁹ Beide keren gaat het om de verwoesting van kloostergebouwen in het kader van veten, voorafgaand aan de kloosterhervorming door de

22 Waterbolk 2008, 94 en 101.

23 Vgl. Kooi 1993-1994, 216-230; Waterbolk 2008, 129-130.

24 Huis in 't Veld 2011.

25 Bakker 1959.

26 Mol 2014, 223.

27 Voor het volgende: Huis in 't Veld 2011, 22-26.

28 Dit met de kanttekening dat op het Hoogeheem geen roedenberg is aangetroffen.

29 Mol 2002, 264-274.

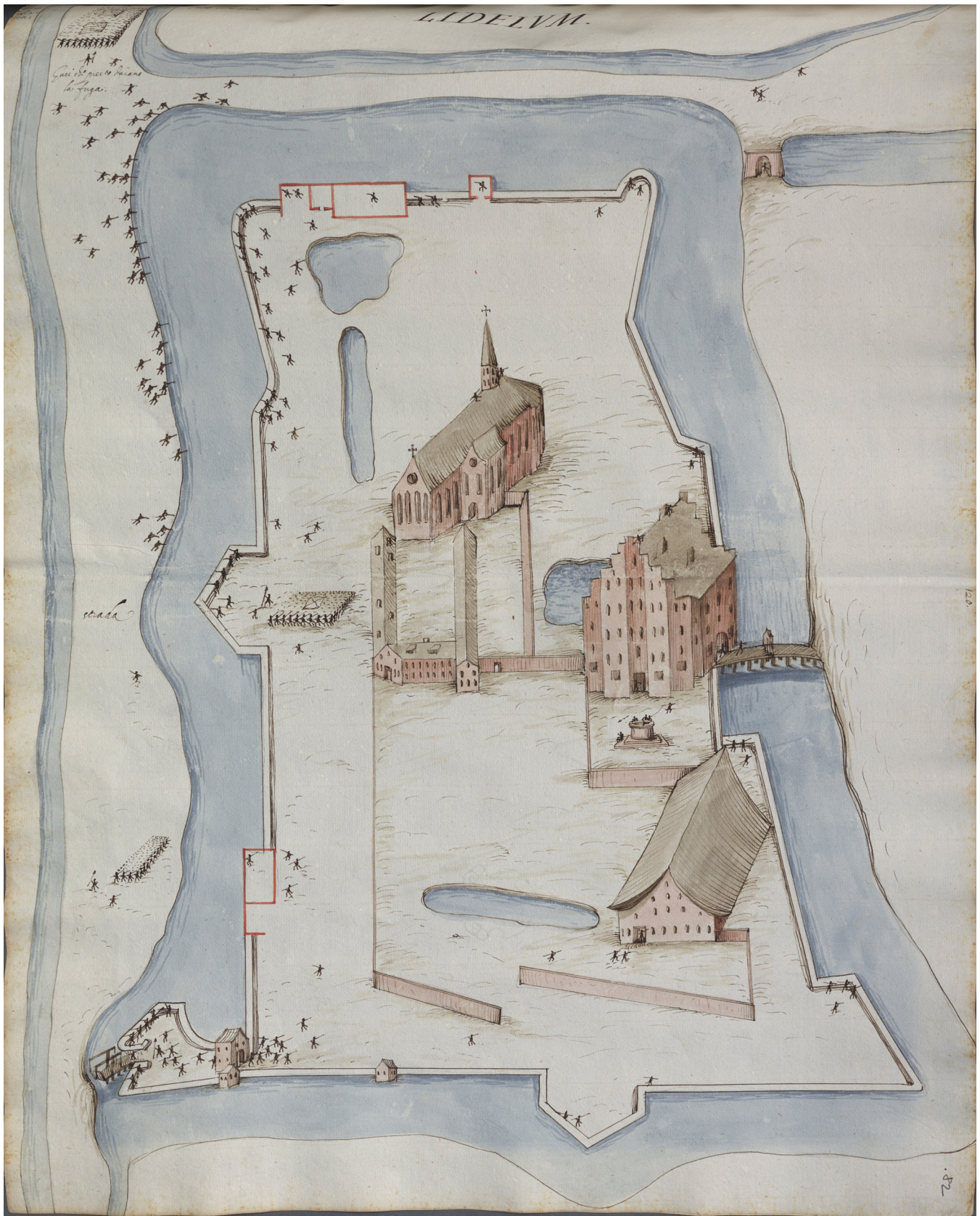

Fig. 4. Het kloosterterrein van Lidlum in 1572 met daarop rechtsonder de grote schuur. Uitsnede uit de Robles-atlas. Bayerische Staatsbibliothek, Cod. icon. 141, plaatnr. 168.

Unie van Bursfeld.³⁰ Volgens abt Jacob zou Rijs vóór 1485 een aanzienlijke en kostbare *grangia* zijn geweest waar eertijds Staverse abten verblijf hadden gehouden. Beide mededelingen sporen met het gegeven dat de in 1359 tot hulpbisschop van Utrecht benoemde Folker van Gibelet, oud-abt van Staveren, in 1364 in Rijs zijn domicilie had.³¹ Een van de twee *Preliarius*-schrijvers verhaalt dat de *grangia* door deze abt werd bewoond sinds het moment dat Staveren en Hemelum weer door één overste werden bestuurd.³² Of de uithof toen slechts een representatieve woonfunctie had terwijl de boerderij verpacht was, dan wel dat die boerderij er nog steeds door lekenbroeders werd uitgebaat, is moeilijk te zeggen.

De eerste mogelijkheid is de meest waarschijnlijke. Met betrekking tot het jaar 1498 meldt abt Jacob namelijk dat het opnieuw in brand gestoken hoofdhuis (*domus magnus*) zo groot was dat drie gezinnen er met hun vee gezamenlijk onderdak in hadden gevonden.³³ Dat laatste klopt goed met de registratie van het kloosterbezit in 1580 en 1581 door gelastigden van de Staten van Friesland. Zij stelden vast dat er drie pachters samen in één gebouw te Rijs verbleven. Het is een situatie die ook voor uithoven van andere kloosters is overgeleverd: op het moment dat ze niet meer door eigen mensen konden worden uitgebaat en ze aan diverse pachters moesten worden overgedragen, vestigden deze zich gezamenlijk in de bestaande buitenformaat-boerderij.³⁴ Zolang die intact bleef, of nog kon worden vernieuwd, voelden zij ook niet de noodzaak elk een aparte gezinsboerderij op te richten. Kortom, uithofboerderijen als die in Rijs hadden ook nadat het bedrijf in pacht was uitgegeven nog lang een uitzonderlijk formaat en herbergden meer dan één gebruiker.

Een kloosterschuur te Hemelum in 1495

De in Hemelum opgegraven boerderij zou dus op grond van haar omvang inderdaad goed aan het klooster te koppelen zijn. Deze link wordt nog sterker wanneer we de latere informatie erbij betrekken. In de kroniek over Hemelum komt verderop in de tekst namelijk een schuur voor. De betreffende passage gaat over de aanslag in 1495 van een dolgedraaide lekenbroeder op zijn abt. Verteld wordt dat toen de monnik zijn moorddaad niet kon uitvoeren in het abtshuis of de slaapzaal omdat die afgesloten waren, hij naar de kennelijk open schuur (*horreum*) is gerend. Daar koelde hij zijn woede op enkele fa-

miliares, van wie hij er één om het leven bracht.³⁵ Familiaren (in het Nederlands) of donaten waren leken die hun leven in dienst stelden van het klooster. Daarbij doneerden ze geld of land om kost en inwoning te genieten alsook spiritueel van het gebed van de koorgemeenschap te profiteren. Ze behoorden dus geestelijk tot de kloosterfamilie, waren gehoorzaamheid verschuldigd aan de abt en leefden vaak op het kloosterterrein, zij het gescheiden van de geprofeste kloosterlingen. Ze mochten echter gehuwd zijn. Er waren rijke en arme donaten. De armen konden het klooster niet verrijken met geld of goederen maar betaalden met hun werkkraft, aangestuurd door lekenbroeders. Het is deze groep dus die we hier in actie zien als arbeiders in de kloosterschuur.

Het is nu zaak om de locatie van het agrarische gebouw te bezien vanuit de gehele kloosteruitleg: was deze locatie 'volgens de regels' en werden dus boerderij en klooster, zoals boven al vermoed, opgericht volgens een groter ruimtelijk plan? Hoewel de ligging en vorm van de schuur in 1495 niet worden toegelicht, heeft deze zonder twijfel aan de zuidkant op het kloosterterrein gestaan, dat wil zeggen ter hoogte van de constructie uit 1155-1157. In de regel lag het agrarisch complex op kloosterterreinen op enige afstand van de gewijde ruimten. Het was er vaak ook van gescheiden door een sloot of muur, om te voorkomen dat de materiële sfeer zich zou vermengen met de geestelijke. Zie bijvoorbeeld de grondplannen van de Friese cisterciënzer kloosters, waar de bedrijventerreinen zich aan de noordkant bevonden.³⁶ In Hemelum was de situatie precies andersom, aangezien het met de kerk verbonden gebouwenensemble hier in het noorden gesitueerd was, net zoals bij het premonstratenzer klooster Lidlum bij Tzummarum dat is afgebeeld op een militaire evenementenkaart uit 1572; daar zien we een grote alles-in-één-schuur ingetekend op de zuidelijke helft van het kloosterterrein (fig. 4). Dit Lidlumer gebouw zou voor een aanzienlijk bedrag vergroot en vernieuwd zijn in het midden van de 16de eeuw door de prachtige abt IJsbrand van Harderwijk, zodat het plaats bood aan al het vee, hooi en koren.³⁷

Hoewel de kloosters in de 16de eeuw weinig lekenbroeders meer hadden, beschikten ze nog wel over een landbouwbedrijf bij huis. Dit werd in de regel geëxploiteerd met hulp van lekenpersoneel onder leiding van een kloosterling als manager. Het land dat daarvoor werd bewerkt, in de directe omgeving van het centrale gebouwencomplex, besloeg vaak enige honderden pondematen,³⁸ dat wil zeggen net zo veel als bij de voormalige uithoven. Dat betekende ook dat er op het kloosterterrein zelf nog lange tijd een of meer buiten-formaat bedrijfsgebouwen gevestigd waren.

In de tijd voor de opheffing van de kloosters (in 1580 in Friesland) lijken er meerdere bedrijfsgebouwen te zijn

30 Over de hervormingsperikelen in de late 15de eeuw, waarin beide kloosters samengevoegd werden, met alleen een vestiging te Hemelum, zie Gerrits & Mol 2013.

31 Brom 1891-1890, nr. 1637: in *Risen ... in domo habitationis prefati ... Folkeri episcopi Gibeletensis*.

32 *Preliarius*, p. 55: *Rys, que tunc erat egregia grangia ac structura multum preciosa*.

33 Ottema 1855, 11, 45; vgl. *Preliarius*, 25: ... *ubi domum magnam nescientes esse monasterii simul incendis detraxerunt. Que adeo magna erat ut tria paria coniungatorum cum prolibus, familia et pecoribus habitacula larga preberet*.

34 Een voorbeeld levert de Klaarkampster uithof het Schierhuis te Jelsum: Sipma 1927/1929 I, nr. 9. Deze werd in 1402 nog uitgebaat door broeder 'Phoppa the scira munic tho Helsim'; in 1511 echter werd het geheel verhuurd aan vijf pachters, alle woonachtig op het Schierhuis: Telting 1879/1880 I, 76.

35 Ottema 1855, 33-34; in deze passage wordt het begrip *familiares* niet vertaald. Beter dus: *Preliarius* (origineel): Tresoar, Handschriften Provinciale Bibliotheek van Friesland nr. 1383, p. 21: *Qui interitum perficere non valens, horreum furibundus adiit, et ibidem aliquantulum repulsam passus a familiaribus monasterii tigris illa horridum animalis humanum sitiens sanguinem unum ex eis*.

36 Feikens & Mol 2015, 10.

37 Lambooy 2008, 366-367.

38 De pondemaat wisselde qua grootte per streek. Wij hanteren de 16de-eeuwse standaard van 0,3675 ha, uitgaande van meting met de koningsroede.

Tabel 1. Uithoven van Westerlauwers Friese kloosters waarvan de oppervlakte voor omstreeks 1300 berekend kon worden. Ben.: benedictijnen; Cist.: cisterciënzers; Joh.: johannieters; Prem.: premonstratenzers; Reg.: reguliere kanunniken van Sint Augustinus.

Naam	Plaats	Klooster	Orde	Opp.pm	Opp.ha	Pachters	Grond
Munickhuus	Ferwerd	Foswerd	Ben.	105	39	1	hoge wal
Monickenhuys	Arum	Ludingakerke	Reg.	109	40	1	hoge wal
Munckhuystere sate	Spannum	Lidlum	Prem.	118	43	1	lage klei
Grangia Eemswoude	Tjerkwerd	Hospitaal Sneek	Joh.	120	44	3	hoge wal
Munckhuys	Ezumazijl	Weerd	Prem.	132	49	1	hoge wal
Oegeklooster	Bolsward	Bloemkamp	Cist.	140	51	2	lage klei
Foswerda Hus	Rijperkerk	Foswerd	Ben.	147	64	2	veenland
Munckhuus	Wierum	Dokkum	Prem.	148	54	2	hoge wal
Castrum Wynia	Waaxens	t Zand	Prem.	157	58	3	lage klei
Westhuse	Marken	Mariëngaard	Prem.	174	64	?	veenland
Monckehuys	Westergeest	Veenklooster	Prem.	181	67	2	hoge wal
Grangia Osingahuizen	Heeg	Hospitaal Sneek	Joh.	182	67	3	veenland
Schiirhuus	Wirdum	Bloemkamp	Cist.	194	71	4	hoge wal
Wit Munchuijs	Holwerd	Dokkum	Prem.	197	72	3	hoge wal
Tallum	Spannum	Lidlum	Prem.	200	74	3	lage klei
Bannerhuis	Lichtaard	Klaarkamp	Cist.	210	77	2	lage klei
Haschra huus	Jelsum	Haskerconvent	Reg.	221	81	5	hoge wal
Westerhuis	Marrum	Foswerd	Ben.	231	85	3	hoge wal
Grangia Novakerke	Oosternijkerk	Mariëngaard	Prem.	234	86	2	hoge wal
Miedum	Tzum	Lidlum	Prem.	236	87	2	lage klei
Vogelsanck	Oosterwierum	Bloemkamp	Cist.	240	88	4	lage klei
Meedsterhuis	Tzum	Lidlum	Prem.	244	90	3	lage klei
Monnickhuis	Nes	Klaarkamp	Cist.	260	96	2	hoge wal
Grangia Betterwird	Betterwird	Klaarkamp	Cist.	287	105	4	hoge wal
Swarte Munckehuijs	Holwerd	Klaarkamp	Cist.	317	116	5	hoge wal
Schirahuus	Jelsum	Klaarkamp	Cist.	326	120	5	hoge wal
Germerhuis	Hantum	Klaarkamp	Cist.	332	122	4	lage klei
Oesthuse	Marken	Mariëngaard	Prem.	346	134	?	veenland
Barrahuis	Wirdum	Bergum	Reg.	369	136	5	hoge wal
Olde Meden	Suawoude	Bergum	Reg.	487	179	6	veenland

geweest, toen met gescheiden functies. Vaak waren er langhuizen met stallen voor de koeien en/of de paarden, en een schuur voor het opslaan en dorsen van graan, plus nog een hooiberg of hooischuur, een melkhuis en hokken voor de varkens en de schapen. Zie bijvoorbeeld de tekst over de verkoop van de kloostergebouwen van het klooster Heiligerlee uit 1597, waarin een *Langhues*, wordt genoemd dat in twee delen

werd verhuurd (het *Westerse* en *Oesterse*). Dit had tweemaal acht gebinten en een dicht ernaast staande schuur, eveneens met acht gebinten.³⁹

Het is echter de vraag of deze 16de-eeuwse situatie met gescheiden activiteiten ook terug in de tijd mag worden geprojecteerd.⁴⁰ Als we ervan uitgaan dat de roedenberg van Hemelum alleen heeft gediend voor de opslag van hooi, zal

³⁹ Backmund 1955, 383. Een soortgelijke combinatie is bekend voor de benedictijner abdij van Feldwerd of Oldeklooster onder Holwierde: Luitjens-Dijkveld Stol 1970-1971, 79.

⁴⁰ Voor de algemene ontwikkeling van boerderijconstructies in de Friese kustlanden, zie Knottnerus 2008.

de 12de-eeuwse boerderij hier koren hebben geherbergd. Er was immers rogge beschikbaar dat op flank van de stuwwal van Hemelum werd verbouwd. Gelet op de vakkenstructuur aan de westkant van het gebouw uit 1155-1157 kan er in de 12de eeuw ook vee zijn gestald. Verder moeten we in het midden laten of de schuur van 1495 een al dan niet gerenoveerde voortzetting was op of bij de plaats van de boerderij van 1155-1157 of een geheel nieuwe, wellicht op stiepen steunende constructie. Maar duidelijk is wel dat de positie van de agrarische eenheid van Hemelum goed past binnen een kloosteruitleg volgens het boekje.

Over de omvang van de uithof als agrarische eenheid

Nu hiermee de omvang en positie van het Hemelumer boerderijgebouw zijn verklaard en we boerderij en klooster kunnen beschouwen als met elkaar verbonden sinds 1155-1157 dringt zich de vraag op naar de omvang van de boerderij als agrarische eenheid. Hoe verhoudt die zich in dit opzicht tot de 'klassieke' uithoven? Voor Westerlauwers Friesland zijn daar de nodige gegevens voor beschikbaar.⁴¹ De meeste informatie betreft de *grangiae* van de cisterciënzers en premonstranzers uit de late 12de en vroege 13de eeuw. Maar ook voor monnikhuizen van het benedictijner Foswerd, verschillende conventen van de augustijner koorheren en van de ridderorde der johannieters zijn data voorhanden.

Voor het overzicht bieden we in tabel 1 een selectie van een dertigtal uithof-groottes, van klein naar groot gesorteerd. Er kon informatie voor meer dan honderd uithoven bijeengebracht worden, waarvan ook een aantal op de Waddeneilanden en in Holland en Overijssel. Niet van elk viel de oppervlakte echter precies te berekenen bij gebrek aan gegevens over de bijbehorende landerijen. Wij selecteerden daarom de uithoven die ruimtelijk een afgerond geheel vormden. De omvang per uithof zelf speelde voor de keuze geen rol. De meeste oppervlaktegegevens zijn ontleend aan het Register van de Aanbreng van 1511 en de rekening van de kloosteropkomsten in Friesland over het boekjaar 1606/1607.⁴² Per uithof is ook het klooster aangeduid en de orde waartoe dit behoorde. De op een na laatste kolom geeft aan hoeveel pachters het land in de 16de eeuw gebruikten, toen de kloosters de eigen exploitatie al enige tijd opgegeven hadden. Verder is in de slotkolom aangegeven op welk bodemtype de uithoflanderijen gelegen waren.

De oppervlakten lopen uiteen van 105 tot 487 pondematen. Laat men de grootste uithof Olde Meden als uitschieter weg bij het berekenen van het gemiddelde, dan komt men uit op 213 pondematen of 79 ha. Opvallend is dat er geen verschillen zijn aan te wijzen die verband houden met de bodemkwaliteit. Op de hoge, zavelige kwelderwal hadden de uithoven dezelfde omvang als in de lagere kleizones daarachter of in het veenland. Verder springt in het oog dat alle orden zowel grote als kleinere uithoven in hun bezit hadden. Een relatie met de ouderdom is vooralsnog niet te leggen, bij gebrek

aan goede stichtingsgegevens. Men zou kunnen denken dat een vroege uithof zoals die te Oosternijkerk – op een domein dat geschonken is aan de in 1175 gestorven Fredericus van Hallum – door een lange bezitsaanwas een relatief grote omvang zou hebben gekregen.⁴³ Dat blijkt echter niet het geval: met zijn 234 pondematen was deze uithof net iets groter dan het gemiddelde. Kennelijk was dit een omvang die efficiënt door het kloostervolk uitgebaat kon worden. Wat tenslotte het aantal pachters betreft aan wie het uithofland na het opgeven van de eigen exploitatie in gebruik kon worden gegeven: het gemiddelde daarvan komt uit op drie.

De oorspronkelijke grootte van de kloosterboerderij te Hemelum

Om grip op te krijgen op de oorspronkelijke grootte van de kloosterboerderij te Hemelum moeten we eerst proberen een exact beeld te krijgen van de omvang en ligging van de kloostergoederen onder de parochie Hemelum in haar geheel. Die zijn echter lastig te achterhalen. Er zijn bezitslijsten overgeleverd uit 1562, 1580, 1581 en 1606, waarbij alle boerderijen en hun pachters worden genoemd.⁴⁴ Anders dan bij de meeste andere Friese kloosters is van daaruit de sprong via de verkooplijsten van 1638-1644 naar het kadaster van 1832 niet te maken omdat de tussenliggende grondboekhoudingen voor de Zuidwesthoek chaotisch zijn bijgehouden.

Toch valt er globaal wel iets over te zeggen. Het totale kloosterbezit in Hemelum in 1606 omvatte 604 pondematen (222 ha).⁴⁵ Daar vielen 170 pondematen (62 ha) onder van drie tot vier boerderijen in de Leien, een veengebied ten zuidoosten van Hemelum dat direct aansloot bij de uithof van Rijs (fig. 5). Een ander deel lag in de 'Veenburen'. Daaronder moet volgens de grietenijkaart van Schotanus-Halma het gebied ten oosten van de stuwwal van Hemelum worden verstaan. Daarvan zullen strookvormige landerijen deel hebben uitgemaakt, die strekten van de oostoever van de Morra tot de al genoemde Leien in het zuidoosten. In het register van 1562 omvatte het kloosterbezit hier zes pachtboerderijen met onder meer land bij de Morra 'Op de Hoegre Gri' en de 'Moencke Riedtpollen'. Volgens de boerderijenlijst van 1606 beschikten alle pachters over 'meerland', of wel hooilanden aan de oever van de Morra of de Oud Karre. Het totaal van hun landerijen moet 208 pondematen (76 ha) hebben omvat, als we rekenen dat het hierna te bespreken land aan de westzijde van Hemelum in 1606 te becijferen is op 226 pondematen.

Dit derde onderdeel, het zogenoemde corpusland (dat vrij was van grondbelasting omdat het niet verpacht was), dat westelijk op het kloosterterrein aansloot, werd na de opheffing van het klooster in 1580 aan particulieren in gebruik gegeven, en wel aan 16 grote en kleine huurders. Interessant is dat enkelen van hen participeerden in de *Munckefenne*, die 36

43 Lambooj & Mol 2000, 86, 92.

44 1562: Register van verhuurde landerijen, Tresoar, Archief Sint-Nicolaasklooster, inv.nr. 6; 1580: Register van alsulke goederen als de landsaten gebruikten den convente Hemelum toebehorende, Tresoar, Archief Staten van Friesland 180-1795, nr. 3; 1581: 'Reeckeninge van den upkomsten vande convente van Hemelum voor den jare 1581', ibidem nr. 1; 1606: Nieuwland & Mol 1993.

45 Nieuwland & Mol 1993, 91-92.

41 Zie de lagen 'kloostergoederen' en 'uithoven' op de kadastrale atlasite www.hisgis.nl/fryslan.

42 Mol 2004.

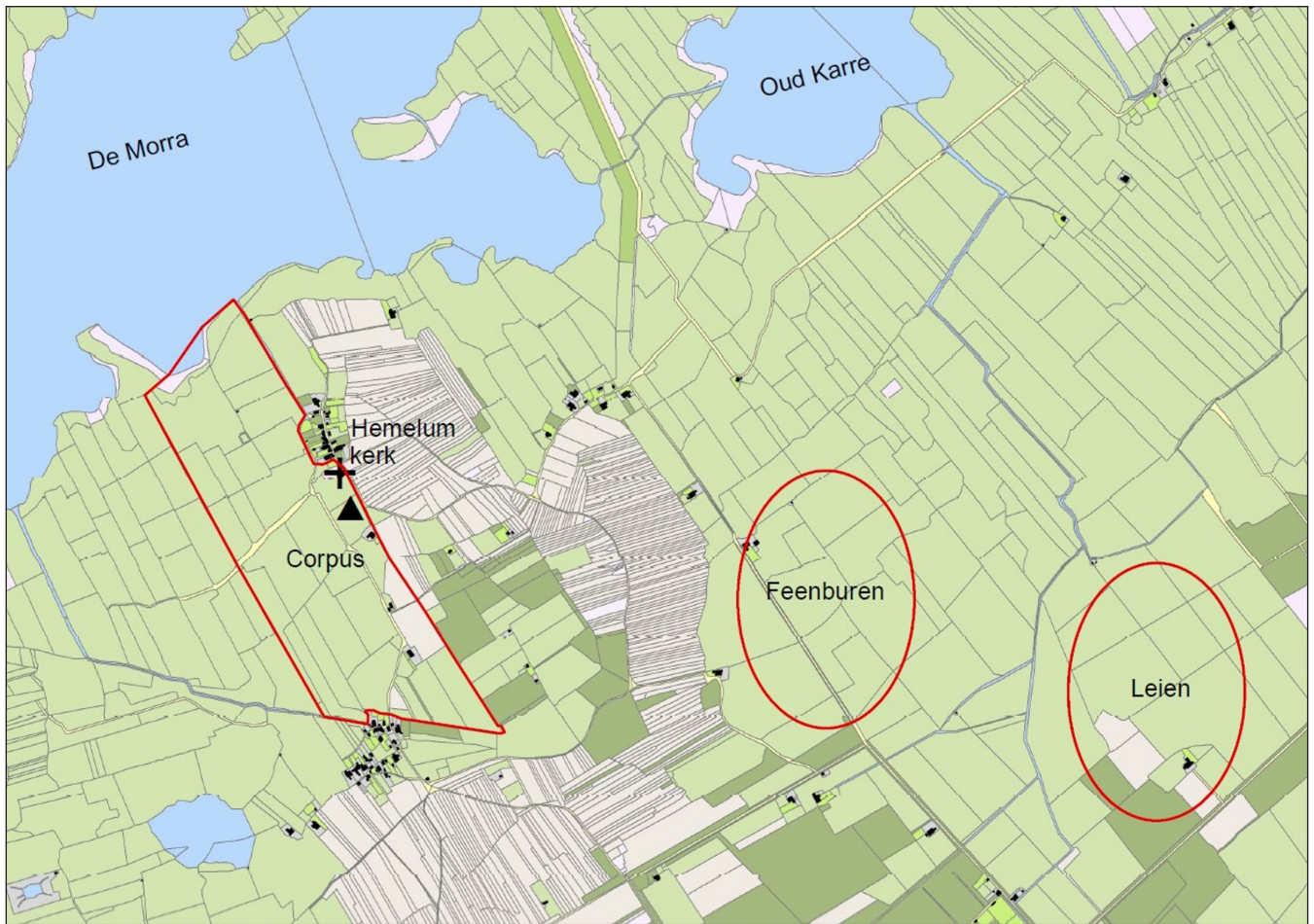

Fig. 5. De drie bezitscomplexen van de abdij Staveren/Hemelum in de parochie Hemelum op de kadasterkaart van 1832 (hisgis). Kaart: J. Feikens, Fryske Akademy. De begrenzing van de kloosterboerderij van Hemelum is gereconstrueerd, de omvang en ligging van de andere twee eenheden zijn indicatief. De zwarte driehoek geeft de plaats van het klooster aan. Lichtgroen: gras- en hooiland; donkergroen: bos; wit: akkerland (op de stuwwal).

hoofden land omvatte. Het adjectief 'monnik' in deze naam verwijst naar de *monachi conversi* of monnik-lekenbroeders die het land eerder namens het klooster hadden bewerkt.⁴⁶ Zij waren immers voor de bewoners in de omgeving de enige religieuzen die ze dagelijks ontmoetten en dus ook konden benoemen. Aangezien een 'hoofd' stond voor een halve pondemaat was deze *Munckefenne* 18 pondematen (7 ha) groot. Later werden de meeste percelen samengevoegd om twee naar verhouding zeer grote bedrijven te vormen. De voornaamste nieuwe pachter in 1606 was hier Jantje Melis. Hij huurde 101,5 pondematen (grasland, hooiland, akkerland en oeverland) plus 'het viercant met de hoven vant corpus' ter grootte van 6,5 pondematen. Hij zette daarmee min of meer het agrarisch bedrijf van het klooster voort. De andere pachter was de weduwe van Uulcke Joannis die 72,5 pondematen voor haar rekening nam. Beide huurders exploiteerden daarbij respectievelijk 28 en 18 pondematen meerland, die aan de Morra moeten hebben gelegen. Bij elkaar opgeteld komt dit uit op de bovengenoemde 226 pondematen (83 ha). Het corpus, en daarmee ook het land van de kloosterboerderij, tekent zich zo af als een langgerekt, grotendeels aaneengesloten blok land dat noordwest-zuidoost liep vanaf het meer tot aan de scheiding met Gaasterland bij Bakhuizen (fig. 5).

Het corpus blijkt grotendeels buiten de wal te liggen en zich daar uit te strekken (en te passen) in een voormalig veenontginningsgebied. Nu zou men Hemelum op het eerste gezicht misschien niet direct een veendorp noemen. De naam is immers atypisch voor ontginningsnederzettingen. Men herkent er makkelijk de combinatie in van een persoonsnaam met 'heem': iets als het heem van Hemele.⁴⁷ Dit soort namen is vooral gegeven in de periode vóór 1000, wat suggereert dat plaatselijk op de stuwwal al vroeg bewoning aanwezig was. De kadasterkaart van 1832 toont op de wal een fijnmazige indeling die veel wegheeft van een es-verkaveling, wat eveneens een indicatie kan (maar niet per se hoeft te) zijn voor een vroegmiddeleeuwse start van de bewoning op de wal.

De grote vlakten aan weerskanten van de wal vertonen echter een andere structuur, namelijk van doorgaande lijnen die kenmerkend zijn voor een grootschalige veenontginning die in het Noordwesten, ter hoogte van de lijn Molkwerum-Koudum begon (fig. 1). Het is in dit verband niet zonder belang dat de opgraving te Hemelum uitwees dat er voor de inrichting van het kloosterterrein of althans de bouw van de boerderij sprake was van een sloten- en greppelpatroon dat goed past bij de omringende kleine perceelstructuur van de omringende veenontginningen.⁴⁸

46 Mol 2014, 211-212.

47 Moerman 1956, 88.

48 Hielkema 2020, 49-51, 137 en 142.

Fig. 6. Reconstructie van het bezitscomplex van de uithof Hospitaal onder Harich, op de kadastrakaart van 1832 (hisgis). Kaart: J. Feikens, Fryske Akademy. De weergave en ligging van de bezittingen te Westerend is indicatief. De gele lijnen geven de nederzettingssassen weer.

In een eerdere publicatie over de landschapsonwikkeling in het veengebied ten oosten van Koudum concludeerden we dat de kolonisatiebeweging met opschuivende bewoning ten zuidoosten van Workum in de 11de eeuw grote voortgang heeft geboekt.⁴⁹ De kolonisten zouden tussen 1150 en 1175 de as van het huidige Oudega Noordwolde hebben bereikt. De stichting van de op dezelfde lijn gelegen ontginningsnederzettingen Kolderwolde en Hemelum zal eveneens deel hebben uitgemaakt van die beweging. Het corpusblok, zoals we dat hebben kunnen reconstrueren, lijkt daarom wel degelijk uit de veenontginningen te zijn voortgekomen. De lengte en breedte van deze eenheid wijzen op een veenpakket dat elders door vier doorsneeboerderijen zou zijn ingenomen. Om te zien of dit een ongewoon of juist een normaal patroon is, stellen we de lens scherp op nog een andere uithof, en wel die onder Harich.

Harich Westerend

Bij Harich, zo'n 5 kilometer ten oosten van Hemelum, lag te Westerend een uithof van de abdij van Staveren, 'Hospitaal' geheten. Die naam suggereert dat er ooit aan publieke ziekenzorg is gedaan, maar dat is onwaarschijnlijk omdat benedic-

tijnen in hun ziekenzalen alleen eigen broeders verzorgden.⁵⁰ We kennen de uithof pas uit de late 15de eeuw, uit enkele vermeldingen van een brandstichting in het najaar van 1486. Tijdens een wraakactie, waarbij ook de uithof te Rijs verwoest werd, is de *grangia* te Harich Westerend geplunderd en in brand gestoken. Volgens abt Jacob van Oest gingen daarbij de kapel met het Heilig Sacrament, de Heilige Olie, de liturgische boeken en andere kostbaarheden in vlammen op.⁵¹ In een scheidsrechtelijke uitspraak van een half jaar later, waarin Leeuwarden en Bolsward een regeling troffen om de vijandelijkheden te beëindigen, werd bepaald dat de boosdoener Ige Galama de kapel moest herstellen bij 'Sancte Michael' – waarmee alleen de uithofkapel kan zijn bedoeld. Als Ige daar zelf geen kans toe zag moest hij honderd rijns gulden voor de wederopbouw betalen aan de hervormingsgezinde monniken die de kloosters van Staveren en Hemelum zouden gaan bevolken.⁵² Vermoedelijk is dit laatste scenario gerealiseerd. Abt Jacob, overste sinds 1495, weet levendig te vertellen hoe er na de verwoesting allerlei wondergezelingen bij het heiligdom plaatsvonden. Deze zouden een stroom gelovigen naar Harich hebben geleid. De abt voegde daar niet zonder trots

⁵⁰ Mol 1995, 123-124.

⁵¹ Ottema 1855, 11-12; *Preliarius* (Latijn), p. 7-8: *alia monasterii grangia ... nomine Hospitale*.

⁵² Sipma 1927/1929 II, nr. 153.

⁴⁹ De Langen & Mol 2018, 178-179.

aan toe dat hij de devotie, ter ere van het Heilig Sacrament, een meer permanente basis wist te geven door het instellen van een feest- en processiedag op 11 november. Zo kon het uithofcomplex met de kapel sneller herbouwd worden dan iedereen voor mogelijk had gehouden.

Of het agrarisch bedrijf toen al verpacht was, is niet bekend. Over de ligging van de gebouwen kan echter geen twi- fel bestaan. Op de kaart van 1718 staan twee boerderijen op kleine afstand van elkaar ingetekend, met alleen de naam 'Hospitaal' erbij. In de Eekhoff-atlas uit 1854 vindt men dezelfde boerderijen meer precies weergegeven, met op dezelfde plaats de tekst 'Hospitaal, voorm. klooster'. Dat dit een klooster zou zijn geweest leidde de auteur waarschijnlijk af uit een inconsistente kloosterlijst van 1326 waarop een *prepositus in Harch, griseus* voorkomt.⁵³ *Prepositus* verwijst naar een half autonoom klooster, geleid door een proost. De toevoeging *griseus* duidt echter op de cisterciënzer orde (Grijze Monniken). Een al dan niet kortstondig bestaan als klooster kan echter voor dit Hospitaal onder Harich worden afgewezen omdat het nergens in de cisterciënzer bronnen voorkomt, terwijl de benedictijnen van Hemelum wel zelfstandig in de lijst worden genoemd.

Het kerncomplex van Hospitaal is goed te karteren (fig. 6). Dat is mogelijk via één boerderij die in 1640 – als deel van twee gelijke eenheden – als *Landschapsland* in de provinciale stemregistratie per boerderij voorkomt onder nummer 40. Het paar bestond uit twee hoeven van buitenformaat, naast en bij elkaar, met land strekkende van zuidoost naar noordwest, van de Luts tot de Rijn. Waar de andere kloosterhoeven onder Harich zo'n 50 tot 60 pondematen omvatten, beschikte elk van deze beide boerderijen in 1606 over ruim 100 pondematen.⁵⁴ Dat deze oppervlakten vrijwel gelijk aan elkaar waren, uitgesplitst in 75 en 77 pondematen fennen plus respectievelijk 27 en 33 pondematen 'heydland', geeft aan dat de uithof in zijn geheel oorspronkelijk ca. 210 pondematen groot was en in twee parallel lopende pachteenheden is gesplitst toen het klooster hem zelf niet meer kon exploiteren. Bij het noordwestelijk einde liep het uithofland uit in de *Munckewiel*. De naam van deze poel kan niet anders dan verwijzen naar de convers-monniken of lekenbroeders die gewoonlijk de uithoven exploiteerden. Naar het zuiden lagen aan weerszijden onvruchtbare heidegronden die tot in de 16de eeuw gemeenschappelijk door de boeren ter plaatse werden gebruikt. Uit het bezitsregister van 1562 kan worden opgemaakt dat deze zogenoemde meenschar van oorsprong onder de uithof hoorde. Voor de twee grote pachters van het uithofland, maar ook voor andere kloostermeiers onder Harich, wordt namelijk gemeld dat hun aandeel bouwland binnen de meenschar van het geheel is 'aff gebroecken'.⁵⁵

De kavelrichting loopt parallel met die in het totaal van het Harichster blok. De ontginning van dit blok begon vanaf de pleistocene rug Westerend-Harich (zie ook fig. 1). Opvallend is nu, dat de uithof niet op deze rug lag maar zuidoostelijk daarvan. Dit kan verklaard worden met een opschuiven van

de bewoning na de start van de ontginningen, aangezien een stuk of acht boerderijen van het zogeheten Frisburen (zie fig. 6), gesitueerd direct ten oosten van de uithof, eveneens de rug verlaten hebben. Al met al kan uit de inrichting worden afgeleid dat het bezitscomplex van de uithof oorspronkelijk een ontginningseenheid van tenminste vier doorsnee-kolonistenboerderijen heeft omvat.

Discussie en conclusie

In het eerste deel van ons opstel hebben we aannemelijk gemaakt dat de stichting van het benedictijner vrouwenklooster te Hemelum plaatsvond tussen 1155 en 1157, tegelijk en samenhangend met de bouw van de dendrochronologisch in die jaren te dateren kloosterboerderij. Daarmee was het Hemelumer nonnenconvent, opgevat als de afgesplitste vrouwenafdeling van de Sint-Odulfusabdij te Staveren, het oudste vrouwenklooster in de Friese landen tussen Vlie en Weser.

In het tweede deel is duidelijk geworden dat zowel de door Staverse monniken opgetrokken kloosterboerderij van Hemelum als hun uithof te Harich begon met een kapitaal in de vorm van een aaneengesloten domein van enige omvang. Een specifiek onderscheid tussen een uithof en de hoofdboerderij van een afhankelijk vrouwenconvent blijkt niet te maken. Zij hadden dezelfde grootte en opzet. Reden genoeg om ze als gelijkwaardig aan elkaar te zien. Wat hun oorsprong betreft, blijken de kerndomeinen van Hemelum en Harich allebei te identificeren als ontginningseenheden die daarvoor en elders door drie tot vier kolonistenfamilies gebruikt werden. Hun oppervlakten van respectievelijk ca. 217 en 210 pondematen wijken niet af van het op 213 pondematen bepaalde gemiddelde van de tot dusver bekende monnikhuizen van Westerlauwers Friese kloosters.

Uithofland werd oorspronkelijk vanuit een centrale boerderij beheerd. De onlangs opgegraven kloosterboerderij te Hemelum was zo'n boerderij. Met haar bouw omstreeks 1155-1157 vormt zij zelfs de oudste ons bekende kloosterboerderij uit Nederland. Afgaand op de ontwikkeling van haar moederklooster te Oostbroek zal de abdij van Staveren vrij snel na haar stichting in 1132 diverse uithoven hebben gesticht, mogelijk op al verworven ontginningseenheden. Vorm en locatie van de besproken bedrijven staan een omvorming van de ontginningseenheden tot uithoven c.q. een kloosterboerderij in of even na het midden van de 12de eeuw niet in de weg.

Bij het opmaken van de balans kan geconcludeerd worden dat de Staverse Sint-Odulfusabdij in Friesland uithoven c.q. grote kloosterboerderijen heeft ingericht die niet afweken van die van de andere Friese kloosters. Uit niets valt af te leiden dat zij wat dit aangaat volgend was. Sterker nog, alles wijst erop dat niet de cisterciënzers maar hervormingsgezinde benedictijnen van een klooster met een Utrechts-Brabantse filiatie de uithof in Friesland hebben geïntroduceerd. Kennelijk was het concept in het tweede kwart van de 12de eeuw in Noord-Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden al zodanig uitontwikkeld, dat alle orden er zich meteen van konden bedienen.

53 Hallema 1918, 112; Van Buijtenen 1962, 36-37.

54 Nieuwland & Mol 1993, nrs. 1327 en 1328: 'Jan Annes wed. 75 pm en 27 pm heydland; Gerryt Ryurds 77 pm en 33 pm heydland'.

55 Tresoar, Archief St.-Nicolaasklooster Hemelum, inv. nr. 6, f. 2r.

Summary

Early Benedictine monastic farms in southwest Friesland

At Hemelum in southwestern Friesland, a monastic farm was excavated in 2017, dated dendrochronologically to 1155-1157, which made it the oldest known monastic farm in the Netherlands. It belonged to the Benedictine nunnery of Hemelum, which was under the St Odulfus abbey of Staveren. This essay compares its size and layout with those of another monastic farm identified as a grange of the Staveren abbey, which, founded in 1132, is considered the oldest monastery in Friesland. Both farms, like other monastic granges, appear to have been agricultural centres of outsize scale that were operated under the management of the monks themselves with the help of lay brothers. The main research question was whether the Benedictines in Friesland applied the grange system earlier than the Cistercians did. A comparison with granges of other orders makes it possible to answer this question in the affirmative. A second question was whether the excavation results could also help us determine the hitherto unknown foundation date of the Hemelum convent. An analysis involving the mother house of Staveren and Hemelum, Oostbroek abbey near Utrecht (founded ca. 1122), and Vrouwenklooster near De Bilt (1138), which was dependent on it, leads to the conclusion that the Hemelum convent, as a women's dependency of Staveren, dates from the same time as the excavated convent farm. It may be assumed that the convent was established simultaneously with the farm in the years 1155-1157.

Over de auteurs

Gilles de Langen is provinciaal archeoloog van Fryslân en senior onderzoeker middeleeuwse archeologie bij de Fryske Akademy te Leeuwarden. Hij was van 2011 tot 2021 verbonden aan de Rijksuniversiteit Groningen als bijzonder hoogleraar Archeologie van het Noord-Nederlandse terpen- en wierdenlandschap. Sindsdien is hij research fellow bij het Groninger Instituut voor Archeologie.

E-mail: g.delangen@fryslan.frl

Hans Mol is gastonderzoeker middeleeuwse geschiedenis bij de Fryske Akademy te Leeuwarden. Hij is tevens als emeritus bijzonder hoogleraar verbonden aan de Universiteit Leiden voor de geschiedenis van de Friese landen in de middeleeuwen. Verder is hij betrokken bij de opbouw van een historisch GIS (HisGIS) voor Nederland op basis van het oudste kadaaster.

E-mail: hmol@fryske-akademy.nl

Literatuur en bronnen

- Backmund, N., 1955: Verkoop en afbraak van Heiligerlee en Nye-klooster-op-den-Dam in 1597. *Sacris Erudiri* 7, 381-85.
- Bakker, M.M. de, 1959: De abdij Mariënkamp te Assen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 77, 14-63.
- Borghaerts, P., 2023: Een dendrochronologisch onderzoek naar de 12de-eeuwse kloosterboerderij te Hemelum (= Rapport FR146 dd. 20-7-2017/21-1-2023).
- Broer, C.J.C., 2011: *Monniken in het moeras. De vroegste geschiedenis van de abdij Sint-Laurens in het Oostbroek bij Utrecht*. Utrecht.
- Brom, G., 1891-1896: *Bullarium Trajectense*, 2 dln. 's-Gravenhage.
- Bruch, H. (red.), 1973: *Chronographia Johannis de Beke* (= Rijks-geschiedkundige Publicatiën grote serie 143). 's-Gravenhage.
- Buijtenen, M.P. van, 1962: *Frieslands middeleeuwse marktrechten*. Leeuwarden.
- Bult, A., 2016: *Archeologische waarneming in de Nicolaaskerk te Hemelum*. Rapport in eigen beheer.
- Daalen, S. van, 2020: Hemelum, Sint Nicolaasklooster. Dendrochronologisch onderzoek. In: J.B. Hielkema, Het Sint-Nicolaasklooster te Hemelum (= RAAP rapport 3759). Weesp. 190-198 (Bijlage 10).
- Feikens, J. & J.A. Mol, 2015: De nieuwbouw van het cisterciënzer klooster Menterne, ca. 1290-1300. Een verkenning van de ruimtelijke structuur. *Groninger Kerken* 1, 1-12.
- Gerrits, M. & J.A. Mol, 2013: Macht, geweld en monniken. Partijtwisten en kloosterhervormingen in de Friese Zuidwesthoek, 1482-1495. *De Vrije Fries* 93, 53-98
- Hallema, A., 1918: Friesche kloosterlijsten. Een bijdrage tot de Friesche kloostergeschiedenis. *De Vrije Fries* 26, 103-24.
- Hielkema, J.B., 2020: *Het Sint-Nicolaasklooster te Hemelum* (= RAAP rapport 3759). Weesp.
- Huis in 't Veld, J.Y. et al., 2011: *Het Hoogeheem, een Drents klooster-voorwerk in Groningen* (= Stads Fratsen 28). Groningen.
- Ketner, F. (red.), 1954: *Oorkondenboek Sticht Utrecht IV*. 's-Gravenhage.
- Knottnerus, O., 2008: Haubarg, Barghaus, Bargscheune und ihre mittelalterlichen Vorläufer: Materialien zur Vorgeschichte der Gulfscheune. *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet* 32, 105-25.
- Kooi, P.B., 1993-1994: Het project Peelo. Het onderzoek in de jaren 1981, 1982, 1986, 1987 en 1988. *Palaeohistoria* 35/36, 169-306.
- Lambooi, H.Th.M., 2008: *Sibrandus Leo en zijn abtenkronieken van de Friese premonstratenzerkloosters Lidlum en Mariëngaarde*. Hilversum.
- Lambooi, H.Th. & J.A. Mol, 2000: *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mairëngaarde in Friesland. Inleiding, editie en vertaling*. Hilversum/Leeuwarden.
- Langen, G.J. de & J.A. Mol, 2018: Een heilige in It Heidenskip. Een volmiddeleeuwse ontginning onder de klokslag van Sint Ursula. In: A. Nieuwhof, E. Knol & J. Schokker (red.), *Fragmenten uit de rijke wereld van de archeologie. Opgedragen aan Ernst Taayke bij zijn afscheid als beheerder van het Noordelijk Archeologisch Depot in Nuis*. Groningen, 173-186.
- Langen, G.J. de & J.A. Mol, 2021: Landscape, trade and power in early-medieval Frisia. In: J. Hines & N. IJssennagger-van der Pluijm (eds.), *Frisians of the Early Middle Ages*. Woodbridge, 79-139.
- Luitjens-Dijkveld Stol, R., 1970-1971: De oud-Groninger schuur. *Groningse Volksalmanak* 1970-1971, 61-98.
- Moerman, H.J., 1956: *Nederlandse plaatsnamen: een overzicht*. Leiden.

- Mol, J.A., 1991: *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterland-schap*. Leeuwarden.
- Mol, J.A., 1995: Ziekenzorg voor kloosterlingen: de infirmerie. In: E. Koch, E. Mantingh, J. Stöver en K. van Vliet (red.), *Over kaken, broodbanken en etstoelen*. Utrecht, 123-24.
- Mol, J.A., 2002: J.G. Ottema syn útjefte fan de Proeliarius (1855). In ferhaal oer it kleaster Starum/Himmelum yn de perioade 1482-1517. *De Vrije Fries* 82, 264-274.
- Mol, J.A., 2004: Het uithofsysteem van het klooster Bergum in Friesland. *Historisch Geografisch Tijdschrift* 22, 73-85.
- Mol, J.A., 2014: The Cistercian model? The application of the grange system by the various religious orders in the Frisian coastal area, 1150-1400. *The Medieval Low Countries. An Annual Review* 1, 205-33.
- Mol, J.A. & K. van Vliet, 1998: De oudste oorkonden van het Sint-Odulfusklooster van Staveren. *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 1, 73-134.
- Nieuwland, P. & J.A. Mol, 1993: Rekken van de kleasteropkomsten yn Fryslân oer it boekjier 1606/1607, opmakke troch Joannes Henrici Rhala. In: P.L.G. van der Meer, J.A. Mol & P. Nieuwland (red.), *Administrative en fiskale boarnen oangeande Fryslân yn de ier-moderne tiid*. Leeuwarden, 35-154.
- Ottema 1855: *Proeliarius of Strijdboek bevattende de jongste oorlogen in Friesland in het jaar 1518, door Paulus Rodolphi van Rixtel*. Leeuwarden.
- Sipma, P. (red.), 1927/1929: *Oudfries(ch)e Oorkonden*, dl. I en II (= Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen 1 en 2). 's-Gravenhage.
- Telting, I., 1879/1880: *Register van den Aanbreng van 1511 en verdere stukken tot de floreenbelasting betrekkelijk*, 4 dln. Leeuwarden.
- Verhoeven, G., 1989: De middeleeuwse kerkpatrocinia van Friesland. Een inventaris. *Fryske Nammen* 8, 75-108
- Vliet, K. van, 2002: *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227*. Zutphen.
- Waterbolk, H.T., 2009: *Getimmerd verleden. Sporen van voor- en vroeg-historische houtbouw op de zand- en kleigronden tussen Eems en IJssel* (= Groningen Archaeological Studies 10). Groningen.